

Tutkimuskohteena arkistot – uutta, vanhaa ja tulevaisuuteen kurottuvaa

Arkistot ovat kiinnostaneet humanistista tutkimusta uudella tavalla jo pidemmän aikaa. Kirjallisuudentutkimuksessa voi puhua arkistojen uudesta tulemisesta tai arkistoihin keskittyvän tutkimuksen valtavirtaistumisesta. Vielä pari kolme vuosikymmentä sitten kirjallisuudentutkimuksen vallalla olleet paradigmat ohjasivat vanhanaikaiseksi koetun biografismin välttämiseen ja tekstin tarkastelemiseen irrallaan niistä konkreettisista olosuhteista, joissa se tuotetaan tai vastaanotetaan. Toisaalta monet kirjallisuuden tutkimuksen koulukunnat ja suuntaukset pitivät kontekstualisoivaa otetta tutkimuksessa tärkeänä ja tutkijat ovat jatkuvasti työskennelleet myös erityyppisten arkistoaineistojen parissa.

Arkistot ovat myös muuttuneet radikaalisti viime vuosikymmenien aikana, osittain poliittisista syistä, kun aiemmin suljettuja tai salassa pidettäviä aineistoja on eri maissa avattu, ja toisaalta digitaalisaation takia. Lisäksi arkistollisen käänteen myötä arkistot ymmärretään nykyään lähteiden sijaan subjekteina (Mikkola 2021, 168). Arkisto ei ole passiivisessa tilassa oleva tietovaranto, vaan aktiivinen ja alati muutuva (Hupaniittu & Peltonen 2021). Arkistolliseen käänteeseen nivoutuu myös sensitiivisyys uudenlaisten aineistojen muotoutumiseen ja arkistointiin liittyviä haastavia eettisiä kysymyksiä kohtaan.

Nykytutkimuksen piirissä arkistoja lähestytään uudenslaisin metodein. Tämä *Avaimen* teemanumero avaa arkistojen merkitystä ja arkistoaineistojen käytön mahdollisuuksia tämän hetken kirjallisuudentutkimukselle tuoreiden näkökulmien ja aineistoesimerkkien kautta. Teksteissä reflektoidaan kirjallisuudentutkimuksen muuttuvaa suhdetta arkistoaineistoihin sekä historiallisiin aineistoihin kohdistuvien uusien tutkimusnäkökulmien myötä että uusien, esimerkiksi syntysähköisten aineistojen kautta. Numero esittelee myös, mitä arkistoihin kohdistuva kiinnostus voi tulevaisuudessa tarjota kirjallisuudentutkimukselle. Sillä aikaa kun kirjallisuudentutkimuksen paradigmat ovat moninaistuneet viimeisen parin kolmenkymmenen vuoden aikana, myös kirjailijoiden käyttämät välineet ja sen myötä heidän toiminnastaan syntyneet aineistot ovat digitaalisaation myötä kokeneet valtavan murroksen, joka jatkuu edelleen.

Ääniteaineistojen eli esimerkiksi kelanauhojen ja c-kasettien tai lyhytikäisten syntysähköisten formaattien kuten CD- tai MD-levyille alun perin tallennetun aineiston pysyvä säilytysmuoto on digitaalinen, arkistokelpoinen tiedosto, joka pystytään säilyttämään säännöllisesti tuoreuttamalla ja konvertoimalla. Sen sijaan kaikki muu aineisto on edelleen helpommin säilytettävissä analogisena: paperiset valokuvat tai tekstit säilyvät edelleen digitaalista aineistoa varmemmin. Perinteisen kirjeenvaihdon muututtua sähköposteiksi

kirjallisen yhteydenpidon dokumentaatiota on kadonnut tai katoamassa paljon ainakin sen murrosvaiheen ajalta, jolloin sähköpostilaatikoiden tallennus-tila oli pieni, viestiketjuja on ollut vaikea saada ohjelmista ulos tai säilymään muussa muodossa kuin yksi kerrallaan tulostettuina. Kirjallisuuden perinteistä aineistoa, käsikirjoituksia, työstetään nykyään pääosin digitaalisesti, vaikka yksittäisiä tulostettuja, käsin tehdyin korjausmerkinnöin varustettuja versioita saattaa jäädä edelleen talteen. Kirjailijoiden valokuvia, päiväkirjoja ja muita muistiinpanoja uhkaavat samat vaarat kuin meidän kaikkien, myös kirjallisuudentutkijoiden, henkilöarkistoaineistoja: tietokone hajoaa, puhelin katoaa, pilvipalvelun käyttö unohtuu tai muutaman vuoden vanhat tiedostot eivät uusilla ohjelmilla enää avaudu luettavaan muotoon. Arkisesta toiminnastamme jää sähköisten sovellusten myötä enemmän jälkiä kuin koskaan, mutta kovin pitkää ikää näille dokumenteille ei uskalla ennustaa. Analoginen aineisto säilyy, jos sitä ei erikseen tuhota, sen sijaan kaikki syntysähköinen katoaa, jos sitä ei erikseen säilytetä. Kirjailija Helvi Hämäläisen (1907–1998) laaja henkilöarkisto on hyvä esimerkki säilyneestä 1900-luvun arkistosta. Aineistoa on säilynyt paljon ja kaikki on vielä ollut analogisessa muodossa: kirjeitä, käsikirjoituksia, päiväkirjoja, muistiinpanoja, kelanauhoja ja valokuvia.

Digitalisaatio on merkinnyt nopeaa murrosta, jossa arkistoalallakin on ollut vaikeuksissa pysyä mukana. Toisaalta digitalisaatio merkitsee ennennäkemättömiä mahdollisuuksia vanhojen aineistojen jakamiseen ja käyttöön antamiseen arkiston seinien ulkopuolella silloin, kun aineisto on tekijänoikeuksista ja muista rajoituksista vapaata. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto on jo 2000-luvun alussa digitoitunut Aleksis Kiven koko henkilöarkiston ja se on ollut verkkosivujen kautta kaikkien käytettävissä, ja samalla alkuperäinen aineisto säilyy tulevaisuuteen suojattuna ja tutkijoiden käsissä kulumatta.¹ Uudenaikaiset verkkojulkaisut, kuten Avoin Kalevala² tai Elias Lönnrotin koko kirjeenvaihto,³ paitsi jatkavat kulttuuriperinnön saattamista kaikkien ulottuville myös avaavat aivan uudenlaisia tutkimusmahdollisuuksia tekstihakujen ja ladattavissa ja edelleen muokattavissa olevan datan myötä. Toisaalta digitointi ja toimitettujen verkkoaineistojen tekeminen lisää yhden kerroksen aineistojen säilymisen ja käyttöön saamisen ketjuun, jossa vaikuttavat niin sattuma kuin valinnatkin. Mitkä aineistot tekijät ovat onnistuneet säilyttämään tai halunneet säilyttää, mitä on tarjottu ja mitä tarjotusta vastaanotettu arkistoon. Millaiset aineistot on järjestetty ja kuvailtu niin, että ne löytyvät ja ovat tutkimuksen käytettävissä? Mitä tästä kaikesta voidaan edelleen digitoida ja saattaa käyttöön myös arkiston ulkopuolelle? Tyypillisesti eri vaiheissa valikoiduiksi tulevat helpommin omana aikanaan vaikutusvaltaisten miesten aineistot, erityisesti sellaiset, joita on pidetty jollain tavalla keskeisinä.

Arkistoaineistojen käyttö tutkimuksen lähteenä nostaa kirjallisuuden ilmiöstä esiin uusia puolia ja tiettyihin kysymyksiin pääseekin käsiksi ainoastaan arkistoaineistojen kautta. Arkistot voidaan hahmottaa kulttuurisen muistin passiivisena osana, eräänlaisena vastakohtana kaanonille, kulttuurisen

muistin aktiiviselle osalle, jonka tekstejä käytetään aktiivisesti ja jotka ovat yleisesti tunnettuja (Assmann 2010). Tästä näkökulmasta arkistoista voi ammentaa ja aineistojen avulla voidaan muuttaa kaanonia, ja tälle muutosvoimalle tulisikin antaa mahdollisuus esimerkiksi uusia kirjallisuushistorioita tai muita kokonaisuutena laadittaessa. Arkistoihin keskittyvä tutkimus voi nostaa unohtuneita kirjallisuudenhistoriallisia ilmiöitä, kirjailijoita tai kirjallisuuden tutkijoita esiin marginaaleista sen sijaan, että esimerkiksi kirjallisuushistorian kirjoittaminen tarkoittaisi vain jo aiemmin julkaistun tiedon, tutkimuksen ja teosten uudelleen järjestämistä. Tällaista tutkimusta tehdään esimerkiksi Sakari Katajamäen johtamassa *Kääntämisen jäljet arkistoissa* -hankkeessa, jossa kartoitetaan ja tuotetaan uutta tietoa arkistojen monipuolisista käännösaaineistoista (ks. Karhu & Katajamäki 2022, 124).

Myös digitaalisia aineistoja ja arkistoja hyödyntämällä arkistojen tutkimus voi avata aivan uudenlaisia näköaloja kirjallisuushistoriaan. Digitoidut arkistomateriaalit, jotka tuovat aineistot entistä paremmin tutkijoiden ulottuville, sekä digitaaliset metadata-aineistot tarjoavat uudentyypisiä mahdollisuuksia tutkia kirjallista kenttää, tarkistaa ja verifioida vanhempaa tietoa ja kartoittaa erilaisia tilastotietoja digitaalisten laskennallisten menetelmien avulla. Muutuva maailma myös ohjaa esittämään aineistoille uudenlaisia kysymyksiä ja samalla kuvailutietojen merkitys korostuu. Esimerkiksi ylijärjetykset, transnationaaliset aineistot ja kuvailutiedot ovat monikielisiä ja monikulttuurisia, mikä on yksi haaste niitä hyödyntävälle tutkimukselle. Aineistojen kautta on yhtäkaikki mahdollista päästä käsiksi myös julkaistun kirjallisuuden taustoihin ja syntykontekstiin, teosten ja tekijöiden yhteyksiin siinä ajassa, jossa ne syntyvät. Samalla syntyy ymmärrys siitä, että kirjallisuus on nykyhetkessäkin paljon enemmän kuin se, mitä eniten luetaan ja tutkitaan ja mikä tällä hetkellä saa valtaosan huomiosta.

Arkistotutkimus on mahdollista vain olemassa ja tutkittavissa olevien, riittävän hyvin kuvailtujen aineistojen avulla. Arkistot eivät synny tyhjästä ja aineistojen tutkiminen on vahvasti riippuvaista arkistolaitosten toimista, muun muassa vastaanoton linjauksista, aktiivisesta hankinnasta sekä arkistossa tehdystä järjestämisestä ja kuvailusta. Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen arkistoja tutkinut Riikka Taavetti onkin todennut, ettei arkistoihin jää jälkiä, vaan niitä jätetään tai säilytetään (Taavetti 2013, 11).

Sitä, mitä kaikkea arkistoon ei koskaan saatu, mitä aineistoja eri vaiheissa on kadonnut tai tuhoutunut, emme tiedä, mutta varmaa on, että aineistoja jää eri syistä piiloon ja on vielä tutkimatta. Arkistojen analogisista aineistoista on digitoitu vain murto-osa. Valtaosa aineistoista on käytettävissä vain arkiston tiloissa – ja suurta osaa niistä on ehkä viimeksi katsottu ja tutkittu vuosia sitten, tai ei ehkä koskaan. Arkiston kannalta tärkeää on hyvän kuvailun lisäksi aineistoista kertominen sekä tietysti keskustelun ylläpitäminen tutkimuksen kentän kanssa siitä, mitä kaikkea arkistoaineistoilla on mahdollista tehdä. Tutkijoiden ja arkistolaitosten vuoropuhelun lisäämiseksi on käynnistymässä

Helsingin yliopiston kotimaisen kirjallisuuden oppiaineen tutkijoiden ideoitu ARNE (*Archival Research Network*) -verkosto, joka järjestää tämän vuoden lopulla yhteistyössä SKS:n, SLS:n ja Kansalliskirjaston kanssa seminaareja ja työpajoja muun muassa syntysähköisiin ja monikielisiin arkistoaineistoihin sekä keruuaineistoihin liittyen.

Yksi osa yhteistyötä on uusien aineistojen kartuttaminen. Kirjallisuuteen tai sen tutkimukseen liittyviä aineistoja voikin tarjota SKS:n arkistoon, jonka hankintalinjauksiin sisältyvät myös kirjallisuudentutkijoiden ja opettajien aineistot sekä erilaiset tutkimusaineistot, kuten haastattelut. Arkisto ottaa vastaan kirjailijoiden, kääntäjien ja muiden kulttuurivaikuttajien ja kirjallisen kulttuurin kentällä ammatikseen toimivien alkuperäisaineistoja, kuten kirjeenvaihtoa, päiväkirjoja, käsikirjoituksia ja luonnoksia, piirroksia ja valokuvia sekä äänitteitä. Lisäksi arkisto vastaanottaa kirjallisten yhdistysten aineistoja.⁴ SKS:n arkistossa on muun muassa tällä vuosikymmenellä jo sata vuotta täyttävän Kirjallisuudentutkijain Seuran oma arkisto.

Tämä numero on ensimmäinen arkistoteemainen *Avaimen* numero. *Avaimessa* on vuosien varrella toki julkaistu useita arkistoaineistoja käsitteleviä tutkimusartikkeleita ja esimerkiksi Tekstuaalitieteet-teemanumerossa (2010) sivuttiin vahvasti myös arkistoja. Käsillä oleva teemanumero tuo esiin sekä arkistoaineistojen erityisluonnetta kirjallisuudentutkimuksen kohteena että arkistotutkimuksen moninaisuutta. Arkistot sisältävät ainutkertaista aineistoa niin oppihistorian, tutkimushistorian, kirjallisuuden prosessuaalisuuden, kulttuurisen muistin ja kulttuuriperinnön, kirjallisuuden kentän marginaalien, (kirjallisuuden) kääntämisen kuin monen muunkin ilmiön tutkimukselle.

Aineiston keskeisyys voi vaikuttaa monin tavoin siihen, miten jokin aineisto tulee järjestetyksi ja käytetyksi. Niina Hämäläinen keskittyy artikkelissaan Elias Lönnrotin *Kantelettaren* käsikirjoitusaineistoon ja tutkimushistoriaan. Lönnrotin henkilöarkisto sekä häneen liittyväksi katsottua aineistoa on koottu SKS:ssa Lönnrotiana-kokoelmaan, jonka kokoaminen on aloitettu arkistossa 1800-luvun lopulla ja jota on jatkettu 2000-luvun puolelle. Lönnrotianan järjestämisen periaate poikkeaa suuresti siitä tavasta, jolla SKS:n arkistossa on viimeisen puolen vuosisadan ajan järjestetty ja kuvailtu henkilöarkistoaineistoja. Artikkelin havainnollistaa sitä, miten arkiston järjestämis- ja kuvailutyö ohjaa aineistojen käyttöä ja miten luetteloinnin tapa on ohjannut Lönnrotin aineistoihin perustuvaa tutkimusta.

Sakari Katajamäen artikkeli käsittelee pitkälti unohtunutta kirjallisuudentutkija Aarre M. Peltosta, joka tutki tekstikriittisesti Eino Leinon runoutta sekä laati lukuisia Leino-editioita. Katajamäki tarkastelee periaatteita, joilla Peltosen Leinon runoja toimitti, käsikirjoitusten roolia tutkijan metodissa ja Peltosen asemaa kirjallisuudentutkimuksen kentällä. Koska käsikirjoitustutkimus ja tekstikriittinen editointi ovat nousseet viime vuosikymmeninä keskeisemmin

esiin kotimaisessa kirjallisuudentutkimuksessa, myös Peltosen tutkijanura asettuu uudenaikaiseen valoon.

Syntysähköisten tekstiaineistojen osalta itse aineistot ovat toistaiseksi näkymättömissä, sillä – kuten Veijo Pulkkinen artikkelista käy ilmi – toimivia järjestelmiä aineistojen vastaanottoon ja esimerkiksi tiedostojen eheyden varmistamiseen ei toistaiseksi ole. Aineiston muuttuminen analogisesta digitaalseksi haastaa arkiston käytäntöjä myös aineiston vastaanoton suhteen, sillä ne ovat syntyneet analogisia aineistoja ajatellen. Analoginen aineisto, esimerkiksi kyynelten tahrима muistivihko yliviiivaus- ja korjausmerkintöineen, toisen ihmisen käsissään pitämä esine, tuo menneisyyden eri tavalla lähelle, mutta toisaalta sähköinen aineisto taipuu tutkijan tarkasteltavaksi eri tavalla kuin analoginen – ja digitalisaatio tarjoaa uusia mahdollisuuksia myös arkistoille. Pulkkinen lähestyy artikkelissaan syntysähköisten aineistojen erityiskysymyksiä geneettisen kritiikin näkökulmasta.

Digitalisaation aiheuttaman epävarmuus tekstiaineistojen säilymisen suhteen vaikutti osaltaan siihen, että SKS:n arkisto käynnisti *Puhuva kirjailija – kertova arkisto* -hankkeen, jossa vuosina 2012–2015 haastateltiin 62 nykykirjailijaa. Edellisestä laajasta kirjailijahaastatteluhankkeesta oli aikaa ja lisäksi yliopistoilla tehdyt haastatteluaineistot oli saatu digitoitua ja siirrettyä SKS:an. *Puhuva kirjailija – kertova arkisto* -hankkeessa haluttiin tallentaa nykykirjailijoiden ajatuksia työstään, sen merkityksestä ja taloudellisista ehdoista, ja aineisto onkin kiinnostava ajatellen sitä muutosta, joka kirjallisuuden kentällä on ollut käynnissä. Kyseistä hanketta on seurannut muita haastatteluhankkeita, jotka täydentävät ja jatkavat työtä monella tavalla: kirjallisuudentutkijat Mehdi Ghasemi ja Katri Talaskivi haastattelivat Suomessa muilla kuin virallisilla kielillä toimivia kirjailijoita, ja Päivi Koivisto on puolestaan haastatellut kustannustoimittajia.

Koivisto avaa haastatteluaineistoon pohjautuvassa esseessään sitä, millaisena kustannustoimittajan työ tänä päivänä näyttäytyy kustannustoimittajien itsensä kuvaamana ja pohtii kirjallisuuden kentällä keskeistä tekijyyden käsitettä suhteessa kustannustoimittajien työhön. Esseessä käsitellään muun muassa kirjailijan ja kustannustoimittajan suhteen luottamuksellisuutta, erilaisia kustannustoimittajuuden tapoja sekä ajatusta kollaboratiivisesta kirjallisuudesta. Tekstissä hyödynnetään ensimmäistä kertaa ainutlaatuisen haastatteluaineiston antia.

Mehdi Ghasemi esittelee tekstissään haastattelutyötä, joka on tehty *Toward a More Inclusive and Comprehensive Finnish Literature* -hankkeen puitteissa. Hankkeessa haastateltiin monikielisiä maahan muuttaneita kirjailijoita Suomessa ja Yhdysvalloissa. Haastattelut ovat SKS:n arkistossa. Aineistojen ansiosta arkistoon on tallennettu myös Suomen kirjallisuuden kentällä aktiivisten monikulttuuristen toimijoiden omia kertomuksia ja kuvauksia työstään.

Viola Parente-Čapková, Kati Launis ja Jasmine Westerlund pohtivat katsauksessaan digitaalisen arkiston määritelmää ja esittelevät *Tekstit liikkeessä*:

Naiskirjailijoiden tuotannon vastaanotto Suomessa ja Venäjällä 1840–2020 -hankkeen kokoamaa metadata-arkistoa, vastaanottoaineiston metatietoja sisällyttävää tietokantaa. Katsauksessa pohditaan myös mesoanalyysi-käsitettä, joka tarkoittaa jonkinlaista keskitietä Franco Morettin “kauko-” tai “etälukemisen” ja perinteisen “lähilukemisen” välissä. Kirjoittajat osoittavat, millä tavalla kulttuurista kenttää ja kulttuurista vaihtoa kartoittava hanke voi hyödyntää digitaalisia sekä kirjallisuudentutkimuksen perinteisiä menetelmiä.

Siru Kainulainen palaa esseessään Eila Kivikk’ahon arkistoaineistojen äärelle, joita hän luki ja tutki kirjoittaessaan runoilijasta elämäkertaa *Sillä kirjoittamasta en lakkaa* (2021). Kainulainen pohtii Kivikk’ahon elämän ja tuotannon suhdetta, tutkijan positiota sekä erilaisia, prosessin aikana muuttuviakin etäisyyksiä elämäkerran kohteeseen. Runouden rytmeistä kiinnostunut Kainulainen löytää rytmejä myös arkistosta ja pohtii ympäröivän maailman merkitystä Kivikk’ahon elämänkohtalolle ja runoudelle. Elämäkertojen kirjoittajat ovat vuosikymmenestä toiseen olleet arkistoaineistojen aktiivista käyttäjäkuntaa. Kirjailijoiden elämäkertoja on kirjoitettu 2000-luvulla valtavasti ja ne ovat parhaimmillaan tärkeitä kulttuurihistoriallisia tutkimuslähteitä. Hanna Karhu raportoi puolestaan kevätkesällä 2022 tapahtuneesta tutkijavierailustaan käsikirjoitusinstituutti ITEM:in ja avaa, minkälaista tutkimusta geneettisen kritiikin piirissä tehdään Ranskassa juuri nyt. Kirja-arvioissa Juha Hannikainen on arvioinut Outi Hupaniitun ja Ulla-Maija Peltosen toimittaman teoksen *Arkistot ja kulttuuriperintö* (2021), Karoliina Sjö David C. Suttonin ja Ann Livingstonin toimittaman teoksen *The Future of Literary Archives: Diasporic and Dispersed Collections at Risk* (2018) ja Tommi Dunderlin Matthew Harlen tutkimuksen *Afterlives of Abandoned Work: Creative Debris in the Archive* (2019).

Teemanumero tuo näkyväksi, miten arkistoaineistojen käyttö avaa kirjallisuudentutkimuksen paradigmoja ja niissä tapahtuneita muutoksia – jotka itsessään vaikuttavat myös arkistoaineistojen muotoutumiseen ja niiden käyttöön. Mitä tutkimusaineistomme, intressimme ja menetelmämme kertovat meistä ja ajasta, jossa elämme? Miten kirjallisuudentutkimuksen paradigmat ja tutkimuksen kenttä elävät ja muuttuvat ajassa? Minkälaisia jälkiä meidän toiminnastamme jää jäljelle arkistoihin, vai jääkö mitään? Toivomme keskustelun näistä kysymyksistä jatkuvan teemanumeron artikkeleiden äärellä.

Hanna Karhu, Katri Kivilaakso ja Viola Parente-Čapková

Viitteet

- 1** Ks. http://nebu.finlit.fi/kivi/index.php?p_agename=kivendigitaalinenarkisto
- 2** Ks. <http://kalevala.finlit.fi/>
- 3** Ks. <http://lonnrot.finlit.fi/omeka/>
- 4** <https://www.finlit.fi/fi/arkisto/luovuta-aineistoa/luovutukset>

Lähteet

- Assmann, Aleida 2010. Canon and Archive. Teoksessa *A Companion to Cultural Memory Studies*. Eds Astrid Erll, Ansgar Nünning ja Sara B. Young. Berlin, New York: De Gruyter, 97–107.
- Avain – Kirjallisuudentutkimuksen seuran aikakauslehti*. Teemanumero: Tekstuaalitieet. 3(1). 2010. Toim. Sakari Katajamäki & Ossi Kokko. <https://journal.fi/avain/issue/view/5278> (2.3.2023)
- Hupaniittu, Outi & Peltonen, Ulla-Maija (toim.) 2021. *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Tietolipas 268. Helsinki: SKS.
- Karhu, Hanna & Sakari Katajamäki 2022. Kääntäjien jäljet arkistoissa. *MikaEL. Kääntämisen ja tulkauksen tutkimuksen symposiumin verkkojulkaisu*. 15, 121–135. https://www.sktl.fi/@Bin/3053166/MikaEL15++Karhu_Katajamaki.pdf (2.3.2023)
- Mikkola, Kati 2021. Vähemmistöjen roolit muuttuvassa arkistopolitiikassa. Perinnekokoelmien etnisiä ja kielellisiä rajanvetoja Suomessa ja Virossa. Teoksessa *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Toim. Outi Hupaniittu ja Ulla-Maija Peltonen. Tietolipas 268. Helsinki: SKS, 166–210. DOI: 10.21435/tl.268
- Taavetti, Riikka 2013. *Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen historian tutkimuksen lähteet ja suomalaiset arkistoratkaisut*. Pro gradu -työ. Historian ja etnologian laitos. Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/41918> (28.2.2023)